

ՀՏԴ: 929:72(479.25)Հասրաթյան

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-312

ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան և ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտը, ծանր ու անդառնալի կորուստ կրեցին:

2026 թ. հունվարի 15-ին 91 տարեկան հասակում կյանքից հեռացավ հայ ճարտարապետագիտության պատրիարք, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Արվեստի ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական, Ճարտարապետության բաժնի երկարամյա վարիչ, ՀՀ վաստակավոր ճարտարապետ, ՀՀ պետական մրցանակի դափնեկիր, ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր Մուրադ Մարգարի (Մորուսի) Հասրաթյանը:

Մ. Հասրաթյանը ծնվել է 1935 թ. հունիսի 20-ին Երևանում, անվանի պատմաբան-բանասեր, ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, ՀՍՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Մարգար Հասրաթյանի և ՀՍՍՀ վաստակավոր ուսուցչուհի Սիրանուշ Մարտիրոսյան-Հասրաթյանի ընտանիքում: 1952-ին ոսկե մեդալով ավարտելով Երևանի Խ. Աբովյանի անվան արական միջնակարգ դպրոցը՝ Մ. Հասրաթյանն ընդունվել է Երևանի Կ. Մարքսի անվան պոլիտեխնիկական ինստիտուտի շինարարական ֆակուլտետի ճարտարապետության բաժանմունք, որը գերազանցությամբ ավարտել է 1958-ին և որպես ավագ ճարտարապետ աշխատանքի անցել նորաբաց «Երևաննախագիծ» ինստիտուտի Գևորգ Թամանյանի արվեստանոցում: Նրա նախագծերով Երևանում կառուցվել են բնակելի և վարչական շենքեր, դպրոցներ, հեղինակել է Լուկաշինի անվան սովետտեսության և Քանաքեռ ՀԷԿ-ի բնակելի ավանների հատակագծերը: Երիտասարդական կառույցների նախագծման համար 1970-ին ճարտարապետն արժանացել է ՀԼԿԵՄ մրցանակի, իսկ տասնամյակներ անց՝ 2007-ին՝ ՀՀ վաստակավոր ճարտարապետի պատվավոր կոչման:

1964 թ. Մ. Հասրաթյանն աշխատանքի է անցել ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտում որպես կրտսեր գիտաշխատող, 1971–1976 թթ. եղել է գիտքարտուղար, 1979–1985 թթ. ղեկավարել է պատմության և մշակույթի հուշարձանների համահավաքի նորաստեղծ բաժինը, իսկ 1988–2025 թթ.՝ ճարտարապետության բաժինը: 2026 թ. Մ. Հասրաթյանը նշանակվել է Արվեստի ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական:

1969 թ. Մ. Հասրաթյանը պաշտպանել է ատենախոսություն՝ «Սյունիքի XVII–XVIII դդ. ճարտարապետական համալիրները» թեմայով (առանց գիտական դեկավարի) և ստացել ճարտարապետության թեկնածուի գիտական աստիճան: 1973 թ. ԽՍՀՄ բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովի կողմից Հասրաթյանն ստացել է ավագ գիտական աշխատողի կոչում՝ «Ճարտարապետության տեսություն և պատմություն» մասնագիտության գծով:

1993-ին Մ. Հասրաթյանը պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հայաստանի XV–XIX դ. սկզբի ճարտարապետությունը» թեմայով և ստացել Ռուսաստանի Դաշնության ճարտարապետության դոկտորի գիտական աստիճան: 2003-ին հայագետին շնորհվել է «Ճարտարապետություն» մասնագիտությամբ պրոֆեսորի գիտական կոչում: Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի առաջադրմամբ՝ 2006-ին նա ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ: Դրանից մեկ տարի առաջ՝ 2005-ին, Մ. Հասրաթյանի ծննդյան 70-ամյակի կապակցությամբ Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ լույս է տեսել «Հայ արվեստաբանների կենսամատենագիտություն» շարքի 2-րդ համարը՝ «Մուրադ Հասրաթյան», որի լրամշակված տարբերակը հրատարակվեց 2015-ին՝ գիտնականի ծննդյան 80-ամյակի կապակցությամբ:

Անվանի գիտնականի շուրջ երկու տասնյակ գրքերը, բազմաթիվ գրքույկներն ու հարյուրավոր գիտական հոդվածները լույս են տեսել Երևանում, Մոսկվայում, Կիևում, Թբիլիսիում, Փարիզում, Լիոնում, Վիեննայում, Լիսաբոնում, Հռոմում, Վենետիկում, Միլանում, Բոլոնիայում, Նեապոլում, Քյոլնում, Հալլեում, Լեյդենում, Չամոստյեում, Բեյրութում, Հալեպում, Տոկիոյում, Մոնրեալում, Անկարայում, Վարշավայում:

Մ. Հասրաթյանը ճարտարապետության այն եզակի պատմաբանն է, որն ուսումնասիրել և հրատարակել է հայ ճարտարապետության ամբողջական պատմությունը՝ սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը, ընդ որում՝ ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն ու ֆրանսերեն՝ օտարալեզու ընթերցողի համար: 1985-ին Մոսկվայում լույս տեսած «Ակնարկ հայ ճարտարապետության» («Очерк армянской архитектуры», “Essai sur l’architecture arménienne”) մենագրության մեջ նա առաջին անգամ ներկայացրել է հայ ճարտարապետության անցած ուղին իր սկզբնավորումից մինչև XX դարը, իսկ 2010-ին Լիոնում ֆրանսերեն հրատարակվեց «Հայ ճարտարապետության պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը» աշխատությունը (“Histoire de l’architecture arménienne des origines à nos jours”): «Հայ արվեստի պատմություն» աշխատության համար, որտեղ Մ. Հասրաթյանը հեղինակել է հայ ճարտարապետության պատմությանը նվիրված բաժինները, 2009 թ. արժանացել է ՀՀ պետական մրցանակի: Գիտնականն է հեղինակել «Հայոց պատմություն» քառահատորի՝ հայկական ճարտարապետության վերաբերյալ բոլոր հոդվածները:

Ծանրակշիռ է Մ. Հասրաթյանի ներդրումը հատկապես ուշ միջնադարի՝ (XV–XVIII դդ.) հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրության գործում: Մինչև նրա աշխատությունները՝ հայ ճարտարապետության պատմության մեջ հայկա-

կան ուշ միջնադարյան (XVII–XVIII դդ.) հուշարձանները սակավ էին շրջանառվում: Նա առաջինն է լայնամասշտաբ և համակողմանիորեն հետազոտել ու ներկայացրել այդ շրջանի ճարտարապետությունը: 1973-ին ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչությունը լույս է ընծայել «Սյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները» աշխատությունը, որտեղ հեղինակը, առաջին անգամ ուսումնասիրելով և չափագրելով ուշ միջնադարի ուշագրավ հուշարձանները՝ Տաթևի Մեծ անապատի, Շատին վանքի, Հարանց, Շնհերի Կուսանաց, Բեխի անապատների, Հալիձորի, Մեղրու բերդերի և այլ համալիրներ, բացահայտել է «վանք» և «անապատ» կրոնական հաստատությունների գործառական նշանակությունը ուշ միջնադարում, մեկնաբանել դրանց ճարտարապետական լուծումների տարբերություններն ու առանձնահատկությունները:

Գիտնականի հետաքրքրությունների առանցքում հարատև գտնվել է Արցախի ճարտարապետության ուսումնասիրությունը: 1964-ին նա առաջին անգամ այցելել է Ղարաբաղ՝ դառնալով Արցախի ճարտարապետության առաջին հայ պատմաբանը: Հասրաթյանն է չափագրել Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի հայկական միջնադարյան ճարտարապետության արժեքավոր հուշարձանախմբերը՝ Ամարասի վանքը, Դադիվանքը, Խաթրավանքը, Գանձասարի համալիրը, Գոչավանքը, բազմաթիվ եկեղեցիներ, այդ թվում՝ Շուշիի նշանավոր Ղազանչեցոցը: Հետագայում իր ուսումնասիրությունները հրատարակել է տարբեր լեզուներով՝ գրքույկների և հոդվածների տեսքով: Այդ տևական ուսումնասիրությունների հանրագումարը դարձավ «Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը» (1992) մենագրությունը:

Նախիջևանում Մ. Հասրաթյանը չափագրել, վերլուծել ու գիտական շրջանառության մեջ է դրել բազմաթիվ հուշարձաններ, որոնց թվում՝ Աստապատի Կարմիր վանքը, որը դրանից ոչ շատ ժամանակ անց քանդվեց և այժմ իր գոյությունը շարունակում է Մ. Հասրաթյանի չափագրություններում ու նկարագրություններում: Անվանի գիտնականը հետազոտել է նաև Ագուլիսի ճարտարապետական հուշարձանները և ուսումնասիրություն հրատարակել Ջուղայի խաչքարային դպրոցի առանձնահատկությունների մասին:

Մ. Հասրաթյանն իր աշխատություններում կարևորել է հատկապես վաղ միջնադարյան հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրությունը, քանի որ հայկական ճարտարապետությունը ձևավորվել է վաղ միջնադարում: Նա տարիների ընթացքում հավաքել է փաստական մեծածավալ նյութ, չափագրել մասնագետների ուշադրությունից դուրս մնացած բազմաթիվ հուշարձաններ, արել դրանց գծագրերը և լուսանկարները:

2000-ին Մոսկվայում լույս է տեսել Մ. Հասրաթյանի «Армянская архитектура раннего христианства» հիմնարար աշխատությունը «Early Cristian Architecture of Armenia»)՝ հարուստ փաստական նյութով, բոլոր հուշարձանների լուսանկարներով և գծագրերով: Հետագայում նա գիրքը թարգմանել է հայերեն և 2010-ին հրատարակել Մոսկվայում («Հայկական վաղքրիստոնեական ճարտարապե-

տությունը»): Աշխատության մեջ հեղինակը ներկայացրել է IV–VII դդ. հայ ճարտարապետության հիմնական հուշարձանները՝ Հայաստանի շինարարական արվեստի բազմադարյան պատմության մեջ կարևորելով հատկապես վաղմիջնադարյան փուլը, երբ ձևավորվեց հայկական ճարտարապետության ազգային նկարագիրը:

Գիտնականը զբաղվել է նաև այնպիսի նշանակալից և քիչ ուսումնասիրված բնագավառով, ինչպիսին ճարտարապետական առնչությունների հիմնահարցն է: Նա ուսումնասիրել է հայ-բյուզանդական, հայ-սիրիական, հայ-իրանական, հայ-վրացական ճարտարապետական կապերը:

Նշանակալի է Մ. Հասրաթյանի ավանդը Արվեստի ինստիտուտի՝ հայ արվեստին նվիրված միջազգային գիտաժողովների (1975, 1978, 1981, 1985, 1988) կազմակերպման գործում: Նա նաև հայկական ճարտարապետությունը ներկայացրել է աշխարհի տարբեր երկրներում կայացած միջազգային բազմաթիվ գիտաժողովներում:

Ճարտարապետության վաստակաշատ պատմաբանի գիտական ու գիտակազմակերպական աշխատանքը հաջողությամբ զուգակցվել է մանկավարժական ու հասարակական ակտիվ գործունեության հետ: Պրոֆեսոր Հասրաթյանը տարիներ շարունակ դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում, Երևանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայում, Երևանի ճարտարապետության և շինարարության ազգային համալսարանում՝ իր հարուստ փորձն ու գիտելիքները փոխանցելով ապագա ճարտարապետներին ու մշակութաբաններին: 2000 թ. հրավիրվել է Սորբոնի համալսարան և մեկ ամիս ֆրանսերեն դասախոսություններ կարդացել հայկական միջնադարյան ճարտարապետության վերաբերյալ:

1962-ից Մ. Հասրաթյանը Հայաստանի ճարտարապետների միության անդամ էր, ընտրվել է վարչության անդամ, ղեկավարել ճարտարապետության պատմության մասնաճյուղը: Երկար տարիներ եղել է «Պատմաբանասիրական հանդես» գիտական պարբերականի խմբագրական խորհրդի անդամ:

Տասնամյակներ շարունակ Արվեստի ինստիտուտի ճարտարապետության բաժինը հայկական ճարտարապետության պատմագիտության առաջատարի ղեկավարությամբ գրել է իր տարեգրության հարուստ էջերը: 1996-ին Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ լույս է տեսել «Հայկական ճարտարապետության պատմություն» վեցհատորյակի առաջին հատորը, որն ընդգրկում է Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետական մշակույթը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև վաղ միջնադար: Իսկ «Հայկական ճարտարապետության պատմություն» վեցհատորյակի՝ հարուստ պատկերազարդված երկրորդ (2002) և երրորդ (2004) հատորները լույս տեսան Մ. Հասրաթյանի խմբագրությամբ: Վերջին տարիներին լույս տեսան ավստրիացի ականավոր արվեստաբան Յոզեֆ Սորթիգովսկու «Հայերի ճարտարապետությունը և Եվրոպան» գերմաներեն գրքի ռուսերեն թարգմանության 1-ին (2011) և 2-րդ (2018) հատորները, որոնց պատասխանատու խմբագիրներն էին Մ. Հասրաթյանն ու Ա. Աղայանը:

2010-ին Մ. Հասրաթյանն արժանացավ ՀՀ ԳԱԱ Թորոս Թորամանյանի անվան մրցանակին՝ իր արժանի տեղը զբաղեցնելով հայ ճարտարապետության անխոնջ ուսումնասիրողներ՝ այդ մրցանակի դափնեկիրներ Նիկոլայ Տոկարսկու, Վարազդատ Հարությունյանի, Հովհաննես Էսալփախյանի, Ալեքսանդր Սահինյանի, Պաոլո Կունեոյի և Ադրիանո Ալպագո Նովելլոյի կողքին:

Գիտական և գիտակազմակերպական ծանրակշիռ վաստակի համար Մ. Հասրաթյանը պարգևատրվել է ՀՀ ԳԱԱ վաստակագրով, ՀՀ մշակույթի նախարարության «Ոսկե մեդալով», ՀՀ ԿԳՄՍՆ «Ոսկե հուշամեդալով», ՀՀ վարչապետի հուշամեդալով, արժանացել ՀՀ վաստակավոր ճարտարապետի պատվավոր կոչման:

Մեծ գիտնականի, ազնիվ մտավորականի և լուսավոր մարդու պայծառ հիշատակը միշտ վառ կմնա նրան ճանաչողների սրտում:

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ
 ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
 ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ
 ՀՀ ԳԱԱ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ